

Retorikens revalvering som grund för modern medborgarskap och skolbildning

Bakgrund till en föreläsning i Lvivs Ivan Franko Universitet den 2 april 2007

---ooo000ooo---

Det är en stor ära för mig att ha blivit inbjuden att komma till en underbar stad och till en kreativ institution som denna i Lvivs universitet. De idéer och program som ligger till grund för Lvivs *Center of Humanities* överensstämmer mycket väl med den uppfattning om mänsklig kunskap som jag fostrats i och som jag själv, inom ramen för min förmåga, försökt arbeta för under en lång tid som började i Spanien på 50-talet (då jag blev grundskollärare) och fortsatte på 1960-talet i Tyskland och slutligen i de nordiska länderna, där jag levt längre än annorstädes.

Mitt ritmärke har hela tiden varit att all kunskap kommer inifrån, ur den egna erfarenheten, även om det sker med hjälp utifrån. Med sokratiska termer kallas denna uppfattning *maieutik*, som på grekiska betyder barnmorskekonst. Det är med hjälp utifrån som vi föder vår kunskap och får hjälp att artikulera och utveckla den till klarhet och konsekvens. Verktöget för detta är den aktivitet som särskiljer människan från andra djur: språket.

I sin bok *Politiken* beskriver Aristoteles människan på ett sätt som, enligt min mening, aldrig kunnat beskrivas bättre¹. Han talar om människan som "ett socialt djur". Många använder uttrycket "politiskt djur", eftersom Aristoteles använder det grekiska uttrycket *zoon politikon*. Men det grekiska ordet, som härstammar från *polis* (samhälle) betyder "social", inte "politisk" i modern mening. Utan denna samhällstillhörighet skulle människan knappast bli människa. Men att säga att människan är ett socialt djur är inte en definition av människan, som några vill göra gällande. (Det är många som åberopar Aristoteles utan att ha läst vad han säger). Människan är bara ett socialt djur bland andra, inte det sociala djuret. Även flockdjur lever i starkt beroende av varandra och är således sociala djur. Aristoteles nämner bina, på grund av sitt kollektivt ordnat liv, med rollfördelning och allt. Man skulle dock kunna säga att inget djur är mer socialt än hunden, människans vän.

¹ "Det är uppenbart varför människan är ett samhällsdjur (*politikôn zōon*) i större mån än vilket bi eller vilka flockdjur som helst: naturen gör — som vi [brukar] säga — inget i onödan och, bland alla djur, har endast människan ordförmåga (*lógos*). Ljudet (*fonè*) är tecken för smärtan och lusten och därför har också alla andra djur det, ty deras natur når fram till att känna smärta och lust och ge dem till känna för varandra; men *lógos* är till för att uppenbara det nyttiga och det skadliga, liksom det rättfärdiga och det orättfärdiga, och det är, i jämförelse med alla andra djur, människans attribut att endast hon äger kännedom om det goda och det onda, det rättvisa och det orättvisa osv., och gemenskapen om dessa saker åstadkommer hushållet (*oikian*) och stadssamhället (*pólin*).” (Aristoteles *Politiken*. {1253a 7-18})”.

Relationen och samlevnad såväl mellan flockdjuren som mellan människor, bygger på kommunikation, på möjligheten att ge tillkänna för varandra vad man känner. Förmågan att kommunicera med varandra har således människan gemensamt med andra djur. Men människor särskiljer sig från övriga djurarter genom det specifika kommunikationsinstrument som det mänskliga språket utgör: ordförmågan. Med språkets hjälp blir vi medvetna och gör varandra medvetna om vår omgivande verklighet på ett sådant sätt att vi kan bedöma vad som är rätt eller fel, nyttigt eller onyttigt, som Aristoteles säger.

Det aristoteliska citatet som jag har åberopat uttrycker en uppfattning om människan som inte bara är ett "teckenberoende djur" utan som dessutom förmår att förstå vad ett tecken är. Odjuren, liksom människan, kan bara kommunicera med hjälp av vissa tecken, men bara människan kan förstå att det är tecken, som hon använder sig av. Människan som bara kan förstå något med hjälp av något annat, kan betecknas som ett "retoriskt djur". Vi kan bara uttrycka vad vi känner genom ord, kompletterat med andra uttryckstecken och åtbörder. Men vi kan vara medvetna om det och bara om vi är det så kan vi "behärska" vårt språk.

Aristoteles har betytt väldigt mycket för vår moderna begreppsbildning och vår förståelse. Det är han som gav namn åt de grundbegrepp som styrte vår tankeutveckling till idag. Vi talar om "teori", "praktik", "analys", utan att reflektera över varifrån vi har fått dessa och vad de hade för ursprunglig betydelse. De gamla kineserna saknade ordet för "teori", men kunde ändå utveckla sin kunskap och framförallt sin teknik på många områden som var okända för grekerna².

Det ord som den grekiska filosofen använder för att beteckna människans kommunikativa verktyg heter *logos*, ett ord som gett upphov till vårt moderna ord "logik" och som används vid benämningen av olika vetenskaper (bio-logi, geologi, antropo-logi, pato-logi, etc.). Den grekiska termen *logos* hade dock en bredare betydelse än vad vi tänker oss idag. Det betyder inte bara "tanke" utan också "språk": tanke som kommer till uttryck i ord. *Logos* kan också översättas som "diskurs" och som "räkning" (kalkyl), som en succession av tecken som, på ett artikulerat sätt, leder till förståelse. Intuitionen (*Nous*) innebär en direkt förståelse som är guds förmån. Människan, vars intuition är begränsad, tvingas till en artikuleringsprocess och en grammatisk konstruktion för att nå fram till klarhet och behärska sitt kunnande så att hon kan använda sig av den. Djuren saknar *logos* medan Gud inte behöver det. *Logos* är en protes, ett verktyg eller instrument, som kompenserar djurens brist och förminskar vårt avstånd till Gud.

² Se Francois Jullien *La propension des choses*, Seuil 1992 - *Traité de l'efficacité*, Grasset 1997, *Un sage est sans idée*, Seuil 1998.

Allt detta enligt Aristoteles' beskrivning: "Om människan saknade *logos*, då vore hon antingen ett djur eller en gud". Ord som "lektion" och "läsa" är också etymologiskt besläktade med *logos*. Genom en ordnad succession av språkliga tecken når vi fram till uttrycket av våra uppfattningar, av det som rör sig inom vår tanke- och känslvärld. Åtbörder, gester ger också uttryck åt vad vi känner, precis som djuren kan uttrycka sig med läten; men först när vi kan formulera i ord vad vi tänker kan vi förklara oss (och själva förstå det) på ett klart och ordnat sätt. Vi behöver således språket inte bara för att låta andra förstå oss, utan också för att förstå oss själva. Enligt en metafor som härstammar från Sextus Empiricus (år 200 efter Kristus) är språket som en trappstege som vi kan sparka bort när vi redan kommit upp³. Enligt denna uppfattning är språket nödvändigt för att få ordning på vårt tänkande, men tänkandet förutsätter inte det som idag kallas "logik", vilket jag måste reda ut här.

Vi har lärt oss att betrakta Aristoteles som logikens och de vetenskapliga begreppens fader. Men när han i det ovanstående citatet gör *logos* (dvs. ordförmågan och rationaliteten) till människans särskiljande egenskap, då nämner han ingenting om "sanning" som *logos'* uppgift. Att ha *logos* innebär, i detta centrala avsnitt av *Politiken*, att kunna skilja mellan rätt och fel, mellan nyttigt och skadligt, d.v.s. mellan gott och ont, mellan bra och dåligt, inte mellan sant och falskt. Därmed har ordet *logos* av Aristoteles (åtminstone i detta stycke), förknippats med det praktiska, inte med det teoretiska förnuftet, med ett tänkande som inte syftar till någon exakt eller vetenskaplig kunskap, utan till en kunskap som vägleder människan i sina preferenser och i sina handlingsval.

Den grekiske filosofen framhåller en skillnad mellan vad han kallar "kunskap om det som inte kan vara annorlunda" (vetenskaplig kunskap) och "kunskap om det som kan vara annorlunda" (handlingskunskap, framtidsplanering). Han skiljer således mellan det som har sin grund i naturen, oberoende av människan, och det som beror på människors handlande. Människan kan visserligen också utnyttja naturlagarna för att handla, men hon kan inte ändra på naturlagarna. *Natura nisi parendo non vincitur*, ("Naturen kan endast behärskas genom att lyda den") påstår en gammal maxim, som låg till grund för Francis Bacons tes: "Kunskap är makt". Hegel talade om "förnuftets list", när människan får sin vilja fram genom att utnyttja naturens lagar, ibland även mot andra naturlagar.

Vi måste således skilja en vetenskaplig kunskap om fakta från en handlingskunskap, även om båda kunskaper är sammanvävda. Den ena får inte reduceras till den andra, men de kan inte heller skiljas från varandra. En sak är att veta, en annan att välja. Men vi väljer också vad vi vill undersöka eller veta.

³ Wittgenstein åberopar denna bild utan att tala om att han (med all säkerhet) tagit den från Fritz Mauthner. Mauthner, mer hederlig än Wittgenstein, upplyser oss om dess grekiska ursprung.

Detta gör den praktiska kunskapen (handlingskunskapen) mer grundläggande än den teoretiska. Det är vi som väljer vetenskap, inte vetenskapen som väljer oss. Varje typ av kunskap kräver dessutom sin metod, sitt sätt att hanteras (återigen handlingen) som Aristoteles påpekar i *Nikomakiska etiken*. Att välja metod är ofrånkomligt och valet sker efter lämplighet, inte efter sanning.

Vi kan tala om det systematiska och det problematiska som olika områden av vår kunskap, vilka måste hanteras olika. Att bevisa och härleda är en logisk uppgift; att överväga och samråda är en diskursiv, retorisk syssla. Det handlar om två former av *logos*användning: i det ena fallet gäller det att räkna ut och härleda, i det andra att finna och upptäcka⁴. Den första kallar vi idag "Logik", den andra kan kallas "Retorik", om vi förmår övervinna alla de fördomar som i flera århundraden förvanskat retorikens betydelse. En viktig skillnad mellan Retoriken och Logiken är att Retoriken är en upptäckt. Det som Retoriken studerar fanns hos människan innan man upptäckte det, innan namnet Retorik uppfanns och innan man systematiserade det med egen begreppsapparat och diskursiva regler. Logiken är bara en uppfinning, en konstruktion, ett senare påhitt som bara blev möjligt när en talande kultur fann ett sätt att befästa språket i skrift. Ibland presenteras retoriken som en svagare logik⁵. I själva verket studerar Retoriken det naturliga sättet att resonera, varav en tanketeknik utvecklats, lämpad till vissa uppgifter, som heter Logik. Utan skriften skulle vi inte ha fått den stolta vetenskap och teknik som, på gott och ont, skapade den västerländska eurocentrismen, som har koloniserat världens kulturer och ödelagt andra kulturgrunder⁶. Snart blir Kinas europeisering ett faktum.

Skriften, logiken och vetenskapens tillkomst innebar ett maktövertagande från några mänskliga sinnen över de andra. I den muntliga kulturen var det rösten och hörseln som, med minnets hjälp, stod för kunskapens utveckling och överföring. Skriftens tillkomst ledde till att handen och ögat övertog officiellt (om inte i praktiken) kunskapsmakten. Detta kan synas numera i det faktum att kunskapen uttrycks i termer som har med seende och ögat att göra. Jag själv sade alldeles nyligen "synas", för att uttrycka "förståelse". "Ser du inte?" betyder "Förstår du inte?" Själva ordet "idé" är besläktat med *video* (video). Och *theoria* betyder "det som betraktas" eller "det som ses på avstånd" (latinets *contemplatio*). En teori är något som man "ser" (inte något som man hör), med förståndet. Vi pratar därför om kunskapen som "visioner", inte som melodier. Logiken innebär ett tänkande som har rummet, inte tiden, som referens. Minnet blir mindre viktigt

⁴ I det ena fallet användes beteckningen QED (*quod erat demonstrandum*) och i det andra QEI (*quod erat inveniendum*).

⁵ Det finns moderna studier om s k Diffus logik. Carlos Vaz Ferreira använder uttrycket "livets logik" eller "psykologisk logik".

⁶ Ong, Walter J. *Orality and Literacy – The Technologizing of the Word*, Methuen & Co 1982.

om man har tillgång till skriften, numera kompletterat med fotografien och rörliga bilder. Magnetbandtekniken har bidragit till att kunna få fast talspråket så som det uppstår, inte i dess skriftliga återgivning. Vilket också skapat en ny situation som komplicerats ytterligare sedan vi fått e-postspråket, ett språk som har många drag av skriftspråket men behåller också många av talspråket.

Platon, en av skriftens främsta pådrivare, låter den egyptiske kungen Tamus, i dialogen *Faidros*, säga emot bokstävernas uppfinnare, guden Theut, som påstår att skriften skulle göra egyptierna minnesgoda: "Din uppfinning kommer att skapa glömska i lärjungars själar. De kommer inte att odla sitt minne; ty i förtröstan på skriften kommer de att hämta minne utifrån, från de främmande tecknen, inte från sitt eget inre. Din uppfinning hjälper dem ej att få ett gott minne, utan ersätter deras dåliga minne."⁷

Alfabetets införande är den kulturhändelse som förändrade samhället mest, såsom Walter J Ong beskriver⁸. Thomas Hobbes skriver också att även om tryckkonsten var en stor uppfinning, så kan den inte jämföras med alfabetets uppfinning. Människans kulturhistoria fick en ny riktning i och med detta.

Handen och seendet som fysiologisk grund för kunskapen leder (till skillnad från rösten och hörseln) till en stark extern objektivisering av verkligheten, där tingen blir grundläggande och handlingen hamnar i det undermedvetna⁹. Skriftspråket förstärker en ontologisk kunskapsteori där orden relateras till ting, vars mening inte avgörs av vårt intellekt, utan tingen är i sig vad vi uppfattar dem som. Kunskapen blir något passivt, ett reflex. Den som vill göra gällande att tingens betydelse beror på hur vi uppfattar dem betraktas som "idealist", en av de värsta "beskyllningar" man kan få idag i den akademiska världen. Att den naiva realismen är ännu mer ohållbar än idealismen vill man inte ens tänka på. Världen är vad vi tror att den är. Skillnaden mellan vetenskap och religion är inte så stor.

Att uppfatta verkligheten som ting skapar ett språk där substantivet, inte verbet är den hegemoniska grammatiska kategorin. Ett språk som behärskas av substantivsjukan blir ett språk som genomsyras av abstraktioner. Abstraktioner som lämpar sig för positivvetenskapliga diskurser, men som blir vilseledande i den vardagliga dialogen och i behandlingen av mänskliga problem. Vi vänjer oss då t ex att använda ord som, ur grammatisk synvinkel, är substantiv i bestämd form singularis, men som inte motsvarar annat än en allmän abstrakt idé: t ex "Människan", "sjukdomen". För att inte tala om personifieringar som "Den

⁷ Platons dialog *Faidros* {275}

⁸ Op. cit.

⁹ Se Freud, Sigmund *Das Ich und das Es*, 1923

ekonomiska krisen", den påstodde ansvarige till många problem, som om det handlade om en gammal gud.

"Människan" finns inte, det som finns är "människOR". Och "sjukdomen" finns inte heller, det som finns är sjuka människor. När vi påstår oss bota en sjukdom, vad vi botar är en sjuk människa. Och uttrycket "denna sjuka människa" beror också på hur vi uppfattar hennes situation och vilka ord som vi använder för att uttrycka vår uppfattning.

I det talade språket kan vi bara uppfatta som konkreta substantiv sådana som betecknar något som vi kan peka med fingret: en bok, ett bord, o s v. Substantiv som "avundsjuka" t ex., är bara abstraktioner. Men det faktum att själva ordet "avundsjuka" gör sig synlig och materialiseras bokstavligen i skrift, får oss att tro att vi rör oss bland konkreta ting. Vi kan då peka på ordet "avundsjuka" på samma sätt som vi pekade på bordet eller på boken.

En stor mängd substantiv (egentligen största delen av alla substantiv) döljer en handlingsrelaterad betydelse och borde kanske uttryckas i verbform. Aktiviteter benämns också med substantiv som om de vore ting. I indianskttalande kulturer (som exempelvis Sapir och Whorf studerat vid början av 1900-talet) var förhållandet det omvända: verbformen dominerade över substantivet. Man skulle beskriva t o m något till synes så bestämt som ett "bord" som "det som vi bordar med". Om inte vi hade gett bordet dess funktion, så skulle bordet i sig inte ha kunnat betraktas som ett bord. "Mannen springer" skulle då heta för indianfolket: "springandet mannar".

Verbet är språkets centrala kategori, den som säger någonting om något verkligen existerande. Att ordet "verb" etymologiskt betyder just "ord" (*verbum*) avslöjar att verbet och inte substantivet är det centrala ordet i en mening. Utan verb kan vi inte påstå någonting. Det kan vi dock göra utan substantiv.

Vi kan även idag jämföra liktydiga uttryck där verbet eller substantivet dominerar. Vardagsspråket, där talspråket är det naturliga, använder fler verb än skriftspråket av mer högtidlig karaktär. För länge studerade jag politiska talesätt och fick notera hur kvinnor använde fler verbformer än män.

Vi kan göra ett experiment. Man kan t ex sätta upp en skylt på en dörr som säger "Du får inte komma in här" eller ett annat som säger: "Tillträdet förbjudet". Båda säger i princip detsamma, men det första gör det på ett vardagligt och väldigt personligt sätt, medan det andra gör det på ett mer auktoritärt och

byråkratiskt sätt. Bara den andra skylten skulle tas på allvar i ett samhälle som vårt. Det första skulle man ta som ett infall eller en nyck hos någon som vill vara i fred eller skojar.

I den muntliga kulturen härskade handlingsperspektivet. Naturfenomen ledde till mytologiska förklaringar, som spreds från mun till mun, i poetisk form (som främjade minnet) och blev sedan sammanställda i de äldsta verk som vi lärt känna från olika kulturer, s. k. *epos* eller hjältesagor. Orsaksbestämda naturhändelser, som inte berodde på människors avsikter, tolkades som resultat av övernaturliga väsen och krafter. Det var dessa gudomliga väsen, inte naturkrafterna, som ställde till med regn och åska. Allt det som hände, inte minst människors omständigheter, hade sin förklaring i övre väsendes intentioner. Handlingstänkandet behärskade således även det som kallas "fakta", den orsaksbundna verklighet som inte beror på oss.

Övergången till skriftkulturen och utvecklingen av en vetenskaplig syn lät så småningom kunskapen om fakta betraktas som det enda sanna. Objektiv kunskap blev garantin för riktig kunskap. Handlingskunskapen kunde bara få sitt värde om den anpassades till naturvetenskapens tankemönster och logik. Mänskliga handlingar blev föremål för socialvetenskaper som ska tolkas i positivistiska termer, efter samma mönster som naturvetenskapliga förklaringar. Positivismen i tanke och språk tvingar fram en justering av tankestrukturerna och språket. Det naturliga sättet att resonera som Retoriken upptäckte under samma tid som man uppfann de första vetenskaperna, ersattes med en välreglerad tanketeknik som antog benämningen "Logik" och som styrs av en fullständig objektiveringsdrift som reglerar användningen av orden, som om de vore etiketter av yttre ting. Upphöjningen av logiken och vetenskapen till måttstock för "rätt" tänkande och inrättandet av skriftspråkets hegemoni över talspråket fick substantivet att bli viktigare än verbet.

Logik hjälper oss att räkna ut eller att reda ut det som är givet och som kan beskrivas med entydiga ord och satser. Retorik däremot är vårt sätt att överväga det som på goda grunder kan antas, det som kan tolkas och uppfattas på olika sätt och även det som kanske kan bli, beroende på vårt agerande och på omständigheter som inte kan förutsägas i sin helhet. Logiken hanterar det teoretiskt allmängiltiga och bygger på generella och väl definierade påståenden. Retoriken hanterar det praktiska och vardagliga, det enskilda fallet och det enskilda resultatet av våra handlingar. Därmed blir alla handlingsresonemang (oavsett om det handlar om vardagliga ting, politiska bedömningar, planerade åtgärder, behandling av problem och avgöranden av olika slag) föremål för retorisk övervägande, inte för logisk deduktion.

Människans kommunikativa förmåga kallades *logos* (på grekiska) och innebar en samordning av tanke och språk. Ordet *logos* har i den europeiska tankeutvecklingen kommit att uppfattas som "förnuft" eller *ratio* med uppgift att utveckla vår vetenskap och har tappat bort sin semantiska, språkliga ingrediens. Men *logos*-funktionen, enligt nämnda aristoteliska beskrivning, syftade inte bara till att veta vad någonting är, eller att reda ut vad som är sant eller falskt, utan framförallt att förstå och bedöma vad som är bra eller dåligt och det som man bör välja eller välja bort eller t o m ta avstånd ifrån. Därmed blir även vår vetenskapliga sysselsättning föremål för handlingsval: vi väljer vilken kunskap som är värd att ägna sig åt och avstår från att ägna oss åt det som är av sämre värde.

Utifrån givna, väldefinierade ord och begrepp (som fungerar som etiketter), och från satser som blir förgivettagna premisser, nöjer sig logiken med att dra korrekta slutsatser. "Om alla A är B och alla B är C, så är alla A också C", oavsett vad vi sätter i stället för bokstäverna A, B och C. Det är inte begreppen som är intressanta i en logisk bevisföring, utan deras logiska samband. Logiken saknar egentlig semantik och består enbart av syntax. Det enda som krävs av de ord som ska ersätta variablerna A, B, C ... är att de får en definierad och oföränderlig betydelse. En term som kan betyda olika saker under samma diskurs duger inte i en formell logisk härledning. Ta t ex ordet "stad" som den ena gången kan betyda "den fysiska strukturen av gator och hus" och den andra själva "befolkningen": "Staden var tomt denna varma sommardag, ty hela staden hade rest på semester". Så fungerar inte logiskt eller matematiskt tänkande. Detta tänkande ställer krav på premisserna som inte lämpar sig för normal kunskap, nämligen fullständig objektivitet och entydighet. Livets semantik lyder inte subjektivitetens utan intersubjektivitetens villkor. Orden är gemensamma. Ett helt individuellt språk finns inte, bara individuell användning.

Modern vetenskap och teknik har visserligen till uppgift inte bara att ge allmängiltiga svar, utan att förse oss med formler och sambandskunskaper som krävs för att utveckla metoder och lösa enskilda problem. På detta sätt kan man involvera handlingar, men det får bara handla om situationer som styrs av entydigt konstaterade yttre orsaker, under förutsättning att det går också att etikettera den studerade verkligheten med entydiga benämningar. Detta är möjligt i naturvetenskapen och vid byggande av materiella artefakter med exakt förutsägbara mekanismer. Men så fort vi ägnar oss åt vetenskaper som handlar om människan och samhället, blir premisserna och termerna mer diffusa och omöjliga att avgränsa. Deras betydelse beror på situationen och kan inte bindas fast en gång för alla. Det är inte ovanligt att finna avhandling som blandar ihop

en abstrakt egenskap med deras bärare. Man övergår från att tala om "arbetslösheten" till att tala om "de arbetslösa" som om det vore detsamma¹⁰.

Det formellt logiska (ett positivvetenskapligt tänkande lierat med matematik) fick hegemoni över kunskapen i Västerlandet under modern tid¹¹. Därmed glömde man att det viktiga för mänskligt liv och mänsklig kultur är hur vi bör handla och hur vi väljer väg. Till detta kommer vi fram just genom att bedöma det som är gott och acceptabelt, inte bara (dvs. också men inte bara) vad någonting är och hur det uppstår.

Vetenskapen är till nytta för att veta vilka situationer och orsakskrafter som vi ska undvika eller motverka och vilka vi ska framkalla och utnyttja. "Kunskap är makt" sade Francis Bacon. Han menade då att all vetenskaplig kunskap får sitt värde om vi förmår att använda den för att välja vad som ska göras och vad som ska undvikas. Detta är inte längre vetande, utan klokhet eller gott omdöme. Då räcker inte med vanlig formell logik; då krävs en handlingslogik som tar hänsyn till vad som är godtagbart och vad som bör undvikas, inte till vad som är sant eller falskt.

Det har gjorts försök att utveckla en handlingslogik som bygger på formella principer, som liknar den vetenskapliga logiken och blir ett bihang till denna. Ett försök till en s.k. *modallogik* gjordes av den finske filosofen Henrik von Wright, efterträdare och kommentator av Wittgenstein. Dikotomin sant/falskt skulle då ersättas med ett annat värde: bedömningen av det möjliga. Försöket kunde inte leda någonstans. För att fatta ett lämpligt handlingsbeslut räcker inte med att veta vad som är möjligt att göra, man måste också bestämma om det är lämpligt och acceptabelt att göra det, samt att besluta att göra det och finna de lämpliga medlen därtill.

En formell logik begränsar sig till begreppens syntaktiska koppling och tar för givet, som jag sade förut, att termernas semantik står fast. Den bortser från alternativa tolkningar och att varje handlingsval inte bara beror på en entydig beskrivning av ett problem och en lösning. Varje inblandad aktör uttrycker både problem och lösningar utifrån personliga uppfattningar och intressen och med hänsyn till olika aspekter. I den logiska kalkylen gäller bara det som sägs, medan i den retoriska diskursen gäller även det som är underförstått. Ett exempel: "Denne man måste vara finne, eftersom han är född på Åland". I ett logiskt resonemang vore det nödvändigt att explicit säga att "Åland tillhör Finland", annars saknas en led i resonemanget. Men om alla känner till detta faktum så kan

¹⁰ Harald Ofstad skrev en bok som hette: "Vårt förakt till svaghet", där han jämställde "svagheten" med "de svaga". Man kan naturligtvis motverka "svagheten" eller "fattigdomen" just för att stödja de "svaga" eller de "fattiga". Det är just föraktet för svagheten som får oss att försöka rädda dem som är utsatta.

¹¹ Frankfurtsskolans upplysningskritik utgår just från detta.

man, i ett vanligt samtal, utesluta det. Ty då uppstår det som kan betecknas som *retorisk* situation. Det underförstådda är en viktig del i den mänskliga kommunikationen. Ju mer vi har gemensamt, desto större är det underförståddas område. En talare avslöjar, å andra sidan, alltid mer än vad han säger genom sitt sätt att säga det.

Den retoriska situationen kräver uppmärksamhet på sådant som i en vanlig formell kalkyl kunde tas för givet. Det handlar då inte bara om att koppla samman olika påståenden och argument på ett korrekt logiskt sätt. Det handlar om att granska själva uttryckssättet. Samma sak och samma problem kan uttryckas med olika ord som i sig talar lika mycket om den som faller orden som om det han uttalar sig om. Valet av uttryck och argument avslöjar preferenser men kan också dölja, medvetet eller omedvetet, avgörande aspekter. Valet av uttrycken kan också vara mer eller mindre adekvat. Vissa människor är skickligare och kan finna uttrycken bättre än andra. Att behärska språket innebär en viss kännedom om varför man använder ett ord i stället för ett annat. Detta kräver i sin tur viss medvetenhet om hur orden bildats och i vilken relation ett ord befinner sig till andra ord i samma språk. När kommunikationen gäller människor från olika språkliga kulturer så är det bra att ha lärt sig att jämföra språken, se likheter och olikheter i ordbildningen och ordbruket. Även inom ett och samma språk kan man påstå att det råder olika språkkulturer. Vill man hårdra, så kan man påstå att varje individ talar sitt eget språk, att två uttryckssätt och två språkfuppfattningar kan ligga nära varandra utan att någonsin vara exakt lika.

Låt mig ta några enkla exempel:

Det kan vara intressant att bli medveten om att ordet ROBOT och ordet ARBEIT är besläktade. Deras släktskap avslöjas i de tre konsonanterna som förenar orden med varandra RBT (aRBeTe, RoBoT). Ett annat exempel är ordet CREDO, som betyder "tro" på latin och som är besläktat med "CORDIS" som betyder hjärta. Båda har roten KRД gemensam. Genom ljudomvandling har KRД (=HRZ och HjRT) skapat ordet HERZ på tyska och HJÄRTA på svenska.

De var när jag lärde mig ordbildningens grunder i arabiskan som jag förstod att det viktiga i ett språks vokabulär är ordens rot, som består av konsonanter. Den ligger till grund för ett ords familj, genom vissa ljudförändringar och tillägg av prefix och suffix. Den rena roten i arabiska återger alltid ett verb.

Substantiven och avledda verbformer och verbböjningen bildas sedan genom att använda vissa vokaler eller lägga till prefix och/eller suffix. Detta gäller inte endast semitiska språk, utan även andra språk. Vi européer har dock glömt det som filologerna, som rekonstruerade det indogermanska grundspråket, försökte kartlägga. Man kan se hur flera språk delar på samma rots betydelser. SPK

betyder "seende" och skapar många ord i de europeiska språken som har indogermanskt härstamning: *SPeKtakel, inSPeKtör, aSPeKt, reSPeKt, SPeGel, SKePsis, horoSKoP* osv. (SPK blir ibland SKP eller SPG, på samma sätt som P kan bli B och F kan bli P genom fonetisk närhet). För mig var det ingen svårighet att se att det engelska ordet "tired" är detsamma som det svenska "trött" (TRD = TRT) och att MRD återfinns i spanska "marido" (gift man) och i engelska "married" (gift). Man får inte gå för långt i dessa tolkningar, men med viss försiktighet ger de oss en bild av hur orden skapar familjer som spridit över flera språk, och att dessa familjer härstammar från en grundläggande bild, som i en metafor. Kinesiskans skriftspråk använder just en bild i stället för de bokstäverna som semitiska och indogermanska språk bygger på.

Om sådant som är som det är, utan att vi kan göra något åt det, behöver vi inte orda för mycket, säger Aristoteles. Vi måste däremot tala med varandra och överväga om sådant som "kan vara på annat sätt" eller när vi behöver få klarhet om hur det egentligen förhåller sig. Det som är sant eller falskt är inte något som vi själva avgör. Det är givet: "fakta". Det som är rätt eller fel, gott eller ont, måste avgöras i ett övervägande som går till på ett helt annat sätt än en kalkyl eller en logisk deduktion. Att fastställa diagnosen på en sjukdom kan vara viktigt, men bara om denna diagnos blir utgångspunkt till en annan diskurs, till en handlingsdiskurs som avgör vad som bör eller inte bör göras för att bota den enskilde patienten från sin åkomma.

* * *

Språket är det verktyg som hjälper människor att få förståelse och utveckla den tillsammans för att leva ett bättre liv. Men - på samma sätt som andra medel och instrument som människan använder sig av - lider språket av en inneboende mångtydighet. Varje verktyg skapas för att hantera en typ av problem eller hjälpa oss av lösa uppgifter av likartade slag som dem som föranledde verktygets skapande. Verktygets betydelse kommer till uttryck just vid användningen. Det visar sig också att verktyget kan återanvändas och vidga sitt användningsområde. Detta sker ibland på ett naturligt sätt, ibland genom att verktyget påförs nya uppgifter. Man kan inte använda ett verktyg till vad som helst, men det kan ändå användas för flera uppgifter än vad det var tänkt för. Ett verktyg kan både vidga sitt användningsområde och även underlätta upptäckten av nya användningsområden. Man ska inte glömma att ett verktyg kan i sin tur bara skapas med hjälp av andra verktyg. Det är detta som gör att vi ofta tappar bort målet och gör medlen till mål. Något som kallats *alienation*.

Ett verktyg eller instrument kan användas i situationer som tidigare var otänkta och t o m otänkbara, på bekostnad av det ursprungliga användningsområdet som

kan t o m bli föråldrat. Det är det som jag menar med att verktyget forceras till nya uppgifter, medan dess ursprungliga användning ibland blir föråldrad och gallras ut. Det var inte många som så sent som på 70-talet kunde ana de nya användningsområden som datoriseringen erövrade och lösa de nya problem som den kommit att lösa. Inte heller visste man att datoranvändningens etablering skulle skapa de problem och villkor som den kommit att skapa. Många självklara rutiner och vanor i det offentliga rummet har krackelerat och alla tvingas i all större utsträckning att anpassa sig till den nya tekniken. Det ligger i ett verktygs natur att det inte bara blir vårt hjälpmedel utan att den också förändrar våra livsvillkor och det sätt på vilket vi bedriver våra aktiviteter. Detta gäller även och i allra högsta grad för språket.

I den mån vi behärskar ett verktyg utövar vi en teknik. När verktyget blir mer och mer komplicerat och skapar i sin tur nya verktyg eller samspelar med andra befintliga verktyg, då uppstår en teknologi¹². Det var detta som Walter J. Ong noterade, när han undersökte det som hände vid övergången från talspråk till skriftspråk i sitt verk om "Orality and literacy - technologizing of the word". Vårt moderna samhälle har inte gjort denna teknologisering mindre påtaglig, utan tvärtom. Vi lever idag i ett samhälle där språk och symboliska uttrycksmedel tagit över på alla områden, även sådana där kommunikation tidigare bara var en begränsad och kompletterande ingrediens. Många mänskliga aktiviteter, som tidigare begicks på ett direkt och naturligt sätt och som i värsta fall bara krävde ett direkt personligt samtal med någon, har numera blivit involverade i tekniska processer. Många nyuppkomna förhållningssätt har blivit ofrånkomliga och kräver tekniska och därmed språkliga kunskaper för en medborgare som vill leva ett normalt liv i vårt moderna, postindustriella och genomteknologiserade samhälle. Ju mer uppmärksam man tvingas bli inför nya processer och nya uppgifter (som bär med sig också en ny terminologi) desto mindre medveten blir man om det grundspråk på vilket varje specialiserat språk reser sig. Vi lär oss att se längre än näsan räcker, men glömmer bort att skaffa oss en spegel för att se själva näsan.

Ingen instrumentell behärskning har blivit mer nödvändig än behärsningen av språket för den som vill vara någorlunda herre över sitt liv och inte bara ett spel för omständigheterna eller "ett irrande blad i höstens vida rike", för att tala med den svenska poeten Frödings ord.

När jag talar om "vårt behov att behärska språket" visar det sig, redan i denna enkla mening, hur tvetydigt och vilseledande språket kan vara. Själva ordet "språk" är tvetydigt. Vacklandet mellan ting och handling genomsyrar hela vår

¹² Postman, Neil, *Technopoly*, Vintage Books, N.Y. 1992.

vokabulär. Detta kännetecknar nästan samtliga ord som har med mental aktivitet och kunskap att göra:

- "Språk" kan betyda de orden vi använder eller vad vi gör med dem. (Tyskarna skiljer mellan *die Sprache* och *das Sprechen*)
- "Kunskap" kan betyda den kunskapsinhämtande aktiviteten eller det inhämtade resultatet.
- "Vetenskap" kan beteckna vetenskapsmännens aktivitet eller vad de kommer fram till, som ofta går att läsa i en bok.
- "Teori" var från början (och kan fortfarande tolkas som) den tänkande aktiviteten, men också (och numera främst) vad den åstadkommer: så kallade teorier.
- "Begrepp" kan vara det mentala *gripandet* av något eller det som uttrycks i orden.
- "Tanke" är att tänka men kan också syfta på innehållet i det man tänker.

Denna skiftande betydelse mellan handling och ting gäller inte bara mentala verksamheter. Eftersom aktiviteterna kan benämnas med substantiv, blir många ord semantiskt tvetydiga och samma substantiv syftar ibland på handlingen, ibland på instrumentet och ibland på resultatet. Hela vår vokabulär är utsatt för semantisk tvetydighet efter två principer:

1. Associationsprincipen: varje uttryck som använts för något kan användas för något som har något samband eller närhet till ordets tidigare betydelse. Varje namn på en aktivitet kan användas till dess verktyg eller dess resultat, som jag sagt tidigare. Men det kan också handla om tillhörighet eller t ex om rent fysisk närhet:

- Ordet "mynt" som på latin heter *moneta*, uppstod på grund av att myntfabriken i Rom låg bredvid templet tillägnat Juno Moneta. "Pengar" på grekiska hette *numisma* (som kommer från *nomos* = norm, regel eller måttstock).

- Ordet "byråkrati" uppstod genom att ett tyg som låg på ett bord hette *bureau* (på franska), varefter en hel möbel kom att kallas "bureau", därefter själva rummet och alla dem som satt runt ett bord för att fatta beslut (byrå).

Denna typ av benämning genom association kallas "metonymi". Metonymin är den mest spridda och minst synliga mekanismen i språket. Den är viktigare än metaforen. Men alla vet, eller tror sig veta, vad metaforen är, men sällan vad metonymin är. Det har skrivits tusentals böcker om metaforen, men bara några få om metonymin.

2 Liknelse eller analogi är den andra huvudprincipen för användning av ord i nya situationer. Ty varje uttryck som har används i en situation kan användas i liknande eller analoga situationer. Denna språkliga mekanism är det som kallas "metafor". Det har skrivits många böcker om metaforer, men de har knappast

skapat någon klarhet. Själva ordet "metafor" lyder av en metonymi: man kallar visa ord för "metaforer", men *metafor* på grekiska är inte själva ordet eller den bild som ordet bygger på, utan "överföringen" av ordet till en ny plats. "Metafor" är detsamma som transferering och ordet återfinns fortfarande i sin egentliga betydelse i Greklands bankväsende.

För att förstå vad metaforer är vore bättre om vi introspektivt försökte granska vad vi själva gör med orden, hellre än att bara läsa allt det som har skrivits om metaforer. Det man inte kan känna igen inom sig själv är indoktrinering, inte kunskap. Man ska inte tro på allt som sägs i klassrummet eller som står i böckerna. Det påstås att en metafor innebär överföringen av en bild. Men detta är bara fallet i enstaka situationer. Vi kallar t ex "mus" den lilla apparaten som vi använder vid datorn, därför att den liknar en liten mus. Men när jag säger t ex att "Studentexamen är 'porten' till Universitetet", så överför jag inte bilden av en port. Det enda som överförs är just portens funktion: ge tillträde till. Detta är en analogi. På samma sätt som en port låter mig komma in i ett rum, så låter studentexamen mig komma in i universitetet. Men "studentexamen" är inte "någon" och själva ordet "Universitet" brukar användas också för den byggnad där undervisningen äger rum. Vi kan inte tala utan metonymier, inte ens när vi talar om metonymier. "Studentexamen" och "Universitet" används metonymiskt: Studentexamen är en handling i vilken flera är inblandade. Universitetsbyggnaden ("Där ligger universitetet", säger vi pekandes på den) lånar sin benämning från den verksamhet som bedrivs i den. Skulle byggnaden byta verksamhet och ägnas åt att vårda sjuka människor, då skulle man plötsligt kalla samma byggnad för "sjukhus".

Metafor och metonymi är mekanismer som möjliggör användningen av ord från tidigare situationer i nya situationer. Inte bara vissa ord är metaforer eller metonymier. Samtliga ord är det. Nybildade och litterära ord kan vara igenkännbara metaforer, medan de flesta orden, de vanliga orden, upplevs inte som metaforer eller metonymier. Det är ingen som explicit tänker på "greppet", när han säger "begrepp". Eller på huvudet, när man säger "kapitel" eller "kaptan". Man talar då om "döda metaforer". Det som är dött är emellertid vårt medvetande om hur ordet har bildats, hur det har används tidigare och varför det går att använda det i den nya situationen. "Språket återskapar och förnyar sig självt utan att vi lägger märke till det" (När jag påstår detta begår jag nya metonymier). Den vanligaste metonymin är hypostaseringen, där vi talar om händelser, handlingar och situationer som om de vore personer. "Socialismen är död". "Marknaden styr ekonomin". "Räntan gick upp igår" (som om fru Ränta hade fötter och gick uppför en trappa). Det går inte att tala utan att metafor och metonymi är närvarande fenomen. Annars skulle vi behöva ständigt skapa helt nya ord. Då skulle vi inte kunna kommunicera. Språkförståelse innebär en

igenkännande minnesfunktion, utan att orden någonsin refereras till exakt detsamma. Därför ändras också språket och nya ord läggs till. En metafor spelar samma roll som en berättelse eller som ett exempel som vi tar upp för att klargöra vad vi menar.

Människans villkor som kommunikativ och kunskapsskapande innebär att vi inte kan tala eller tänka utan att objektivera, även om den objektiva verkligheten inte alls är det som vi tar för givet. Det är detta som gör att människan är teckenberoende: vi kan bara förstå något genom någonting annat. Detta skapar en existentiell paradox: för att förstå måste vi ta vissa begrepp för givna, men vi kan aldrig ställa oss utanför oss själva eller förklara orden utan att använda ord. Det talas ibland om "språkets fängelse". Jag brukar komplettera bilden med att säga att man flyr ur språkets fängelse genom att klättra över fängelsets egen mur med fängelsets eget lakan. Även om vi måste ta för givna vissa ord och begrepp för att få igång språket och kommunikationen, så måste vi vara medvetna om att dessa är bara just förgivettagna.

Vårt moderna samhälle kräver mer än någonsin att vi behärskar språket. Ty om vi inte behärskar språket så kommer språket att behärska oss.

Vi har länge fått för oss att skolbarn måste behärska två ämnen: matematik och modersmålet. Utan dem kan man inte klara sig i samhället, hävdar man. Jag skulle vilja påstå att det mest grundläggande idag är att behärska språket. Med uttrycket "att behärska språket" menar jag inte bara att man måste behärska orden och inte heller bara det språk som man har vuxit med. Naturligtvis är viktigt att behärska sitt modersmål och att kunna tala eller åtminstone förstå flera språk. I det moderna samhället har kommunikationen över gränserna blivit ofrånkomlig, även för varje enskild medborgare. Det är dock inte bara de nationella språken (deras ordförråd och grammatik) som jag menar att vi behöver behärska. Det är inte bara orden jag menar, utan också den aktivitet som använder orden och som också (metonymiskt) kallas "språk". Vi kan tala medvetet och intentionellt och vi kan tala som papegojor. De enklaste orden (som ordet "språk") är, som jag sade förut, tvetydiga och vilseledande. Det är vad vi gör med orden, hur vi bildar och använder dem, som jag nu åsyftar med ordet "språk", som bör kritiskt granskas.

Det studieämne, vars grund och syfte är att lära oss att behärska språket, heter Retorik och skapades redan under antiken, när några lärda människor började observera hur språket användes i olika syften och i olika situationer. Under Medeltiden var Retoriken fortfarande ett viktigt studieämne, en del av det som kallades Trivium (Retorik, Grammatik, Dialektik). Men sedan hamnade retoriken i vanrykte och betraktades som konsten att få sin vilja fram genom

olika konstgrepp. Därmed avstod vi från medvetenheten om det mest grundläggande i vårt liv. Naturligtvis lurar vi också varandra med hjälp av språket. Men just därför är det nödvändigt att vi behärskar språket och att vi kan genomskåda de olika budskap som kommer fram även mellan raderna.

Retoriken är det viktigaste grundämne, eftersom det ligger till grund för all mänsklig verksamhet, även för vårt vetenskapliga umgänge. I stället för att behålla denna insikt, gjorde man Logiken, den positiva vetenskapens instrument, till paradigmet för rätt tänkande inom alla områden. Man gjorde då "bocken till trädgårdmästare", såsom det metaforiskt sägs på svenska.

Det är nu dags att vi börjar komma ifrån denna sekellånga blindhet. Vår vetenskap och vår teknik har avancerat på ett fantastiskt sätt, men vi har ännu mycket att lära oss för att få samhället att fungera.

José Luis Ramírez
Mars 2006